

Римське приватне право. Навчальний посібник

В учебном пособии рассмотрены регулирования имущественных и связанных с ними личных неимущественных отношений различных групп населения Римского государства. Римское частное право имело огромное влияние на становление современных правовых систем государств Европы, Северной и Южной Америки.

Автор пособия Макарчук В. С. (историк по образованию) неожиданно для себя обнаружил, что римское право, по крайней мере в некоторых случаях, более справедливым и логичным, чем то гражданское право, которое досталось независимой Украине в наследство от СССР.

Руководство не лучше других (возможно, в чем-то и хуже), он просто - другой, так как имеет в своем замысле сочетание следующих элементов:

1. Читать предлагаемую работу человек без какой-либо предварительной юридической подготовки - слушатель заочного отделения, старшеклассник и др.; кроме того, можно починатичитання из любого раздела;
2. Работа насыщена римскими сентенциями, что позволяет обогатить память не только юридической терминологией, но и пословицами, афоризмами и тому подобное;
3. Пособие написано историком с юридическим образованием, а не «чистым» юристом. Как иллюстративный материал использованы поучительные примеры из римской истории и истории католической церкви - это расширит Ваш кругозор, позволит Вам, в свою очередь, использовать предлагаемый набор казусов для собственных нужд. Для удобства материал скомпонованы так, что можно читать только определенную его часть, не отвлекаясь на другое - разный шрифт и другие выделения текста позволяют это делать довольно легко.

Изучение курса поможет Вам глубже овладеть такие смежные дисциплины, как История государства и права зарубежных стран, Государство и право зарубежных стран, Философия права и тому подобное.

Для студентов юридических факультетов высших учебных заведений, всех, кто интересуется историей права.

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
ІНСТИТУТ ПРАВА ТА ПСИХОЛОГІЇ

В. С. Макарчук

РИМСЬКЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Навчальний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ
«Атіка»
Харків
«Право»
2015

УДК 340.15(075.8)

ББК 67.3я73

М15

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 14/18.2–170)*

Рецензенти:

О. Н. Ярмиш – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, перший проректор Національного університету внутрішніх справ;

О. І. Остапенко – доктор юридичних наук, перший проректор Львівського інституту внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України;

С. С. Сливка – доктор юридичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Львівського інституту внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України, заслужений юрист України;

О. Г. Бандровський – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, античності та середньовіччя Львівського національного університету імені І. Франка

Макарчук В. С.

М15 Основи римського приватного права : навч. посіб. – [вид. 2-ге, допов.] / В. С. Макарчук. – К. : Атіка ; Х. : Право, 2015. – 256 с.

ISBN 966-8074-51-3 (Атіка)

ISBN 978-966-458-768-3 (Право)

У навчальному посібнику розглянуто регулювання майнових і пов'язаних з ними особистих немайнових відносин різних груп населення Римської держави. Римське приватне право мало величезний вплив на становлення сучасних правових систем держав Європи, Північної та Південної Америки.

Для студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться історією права.

УДК 340.15(075.8)

ББК 67.3я73

ISBN 966-8074-51-3 (Атіка)

ISBN 978-966-458-768-3 (Право)

© Макарчук В. С., 2015

© Видавництво «Атіка»,
видавництво «Право», 2015

ПЕРЕДМОВА

Інтерес до історії, зокрема історії держави і права, завжди чималий, а останнім часом він зріс незрівнянно. І це зрозуміло: осмислення минулого дозволяє глибше (і правильніше) розібратися у сучасних процесах, доволі складних і суперечливих.

Неабиякий інтерес викликає історія Стародавнього Риму, римська юриспруденція (від лат. *iurisprudentia* – *правотворчість, трактат права, правознавство*), а також римська юстиція (лат. *iustitia* – букв. *справедливість*). Ці галузі знань і науки були уперше на теоретичному рівні розроблені саме у державній практиці Стародавнього Риму.

Сьогодні в Україні будуємо правову, демократичну державу, а римляни, як відомо, твердили: «Законність – основа держави» (*Legilatis regnorum fundamentum*), додаючи: «Справедливість є постійна і незмінна воля кожного віддавати по заслугах» (*Iustitia est constans et perpetua voluntas sum cuique tribuere*).

Римський юрист (та й не тільки юрист) знайомство з будь-якою новою для себе річчю або справою розпочинав з вияснення таких питань: **Quis? Quid? Ub? Quibus auxilius? Cur Quomodo? Quando?** – Хто? Що? Де? З чією допомогою? Для чого? Яким чином? Коли? Сподіваюся, що читач, який взяв до рук цю книжку, вирішуватиме ці вічні питання – для себе і для інших.

Автор пропонованого посібника (історик за освітою) несподівано для себе виявив, що римське право, принаймні в деяких випадках, є більш справедливим і логічним, ніж те цивільне право, яке дісталось незалежній Україні у спадок від СРСР.

Наведу один лише випадок, взятий з життя. Мій добрий приятель Олег Д. наприкінці 90-х років отримав у спадщину машину, і, оскільки він носить окуляри, продав її та придбав дачну ділянку з цегляним будиночком. Через півроку

продавець помер, його дружина на підставі того, що договір купівлі-продажу здійснювався без її відома (хоч і був нотаріально завірений) подала у суд заяву про визнання даної угоди недійсною. Суд вирішив повернути Д. його гроші у купонній масі (якраз вистачило б на пару жіночих чобіт!). Д. не заспокоївся, за 200 у. о. винайняв найкращого у місті адвоката-цивіліста, і ось уже новий суд прийняв Соломонове рішення. Угода була таки визнана недійсною, але Д. мали повернути приблизно 2000 у. о. (звісно, у гривневному еквіваленті). Проте, оскільки власниця ділянки уже тоді була пенсіонеркою, вся сума мала повертатися по 17 гривень (одна мінімальна зарплата) щомісяця. У випадку смерті боржника її спадкоємці боргу не успадкують, тому Д. мусять молитися (це уже не суд, а сам Д. так для себе постановив), щоб його боржниця прожила якнайдовше. За кілька років інфляція з'їла добру половину боргу, якщо рахувати доларовий еквівалент.

Так-от, у римському цивільному праві даний казус не просто абсурдний, а абсурдний потрібно. По-перше, майнові угоди **pater familias** членами його сім'ї оспорюватися не могли ні до смерті, ні – після. По-друге, присуджений римським судом борг підлягав погашенню протягом одного місяця. По-третє, в Римі діяло правило: «помирає людина, а не борг», тобто спадкоємці отримували не тільки активи, але й борги померлого.

Висновок напрошується сам собою – знання римського цивільного права, – яке має світовий авторитет, – не завадило б ні пересічному громадянинуві донедавна «соціалістичної» України, ні тим більше сучасному юристові, та й українському законодавцеві.

Наведу ще один аргумент на користь висловленої тези. Дозволю собі зробити це у стилі Р. Рейгана (він, як відомо, майже кожен свій виступ розпочинав з анекдоту). *Клієнт запитує свого адвоката: Мій сусід обізвав мене жирним ідіотом. Що робити? Адвокат: А який річний дохід у вашого сусіда? Клієнт: 500 тисяч доларів. Адвокат: Раджу спробувати схуднути.*

На жаль, дуже частими є факти, коли діє неписане правило: «проти сили і грошей не попреш». Справедливість – штука дорога. Сучасний адвокат бачить своє головне завдання не стільки у пошуку істини, скільки у відстоюванні

інтересів клієнта будь-якою ціною, включаючи вплив на свідків і суддів. Професійна етика такого адвоката примушує його застерігати свого клієнта від висунення тричі справедливого позову, якщо позиції відповідача є сильнішими з огляду на фінансові, владні та інші – неправові! – можливості.

Римське суспільство підходило до своєї правової системи з дещо інших позицій. Вважалося, що виключне панівне місце Риму в тогочасному світі якраз і пояснюється досконалістю і справедливістю його правової системи порівняно з правом сусідів.

Іншими словами, сила Риму – не стільки в силі зброї, скільки в силі його законів. Відтак будь-які зловживання в царині права відразу наштовхувалися на опір суспільства в особі преторів, а згодом – і імператорів. Крім того, просто неможливо уявити собі Цицерона, Папиніана чи Цельза, які намагаються хабаром задобрити претора чи суддю. Тим юристам потрібні були зовсім інші аргументи.

Давно відомо: немає такого закону, який би задовольнив усіх. Практично кожний позивач вважає рішення суду стосовно відповідача надто м'яким. У свою чергу, як показують дані опитувань, близько 70 відсотків в'язнів українських тюрем вважають, що їх засудили несправедливо або надмірно.

Римське карне і цивільне право ставило перед собою завдання не стільки сподобатися усім без винятку жителям імперії, скільки *позбавити їх сумніву в справедливості чинних норм*. Наведу лише один доказ: у період республіки представництво інтересів іноземців-перегринів у Римі здійснювали римські громадяни. Якщо такий патрон обманював довір'я клієнта, його піддавали прокляттю і ставили поза законом. І це при тому, що на перегринів загалом дивилися як на *hostes*, потенційних військових противників і, відповідно, потенційних рабів.

Українським законодавцям при розробці законопроектів слід повчитися цьому принципу: до уваги повинні братися в першу чергу настрої мас, їх почуття «справедливості» законів, а не вимоги міжнародних організацій, інтереси бюрократичного апарату держави чи побажання певних олігархічних груп.

Здавалось би, в царині римського приватного права щось нове сказати важко. Однак концепція пропонованого

читачеві посібника дещо відмінна. Посібник не кращий від інших (можливо, в чомусь і гірший), він просто – інший, оскільки має у своєму задумі поєднання таких елементів: 1. Читати пропоновану роботу може людина без будь-якої попередньої юридичної підготовки – слухач заочного відділення, старшокласник та ін.; крім того, можна починати читання з будь-якого розділу; 2. Праця насичена римськими сентенціями, що дає змогу збагатити пам'ять не лише юридичною термінологією, а й прислів'ями, афоризмами тощо; 3. Посібник написаний істориком з юридичною освітою, а не «чистим» юристом. Як ілюстративний матеріал використано повчальні приклади з римської історії та історії католицької церкви – це розширить Ваш кругозір, дозволить Вам, у свою чергу, використовувати пропонований набір казусів для власних потреб. Для зручності матеріал скомпоновано так, що можна читати тільки певну його частину, не відволікаючись на інше – різний шрифт та інші виділення тексту дозволяють це робити доволі легко.

Вивчення курсу допоможе Вам глибше опанувати такі суміжні дисципліни, як Історія держави і права зарубіжних країн, Держава і право зарубіжних країн, Філософія права тощо.

Зрозуміло, що будь-який посібник – робота узагальнюючого плану, а не оригінальна розвідка; це перш за все вдала компіляція. Навіть найглибший знавець тої чи іншої галузі права (римського – особливо) буквально «стоїть на плечах своїх попередників», коли змушений вирішувати питання професійного навчання інших. Адже чим оригінальніша думка покладена в основу того чи іншого сюжетного ходу, тим більше заперечень загалом вона відразу викличе, і тим менш придатною, принаймні на перших порах, вона виявиться для загального користування.

Автор спирався у своїй праці на роботи таких визнаних учених, як І. В. Новіцький, Б. Й. Тищик, Є. М. Орач, О. А. Підпригора (див. Список рекомендованої літератури).

Висловлюю свою глибоку вдячність усім авторам (живим і покійним) використаних праць.

Загальноприйняті в правознавчій літературі скорочення для юридичних джерел:

- G* – Gai Institutiones (Інституції Гая);
D – Digesta (Дигести);
Inst. – Iustiniani Institutiones (Інституції Юстиніана);
CJ – Codex Iustinianus (Кодекс Юстиніана);
Uf – Ulpiani fragmenta («Фрагменти Ульпіана»);
PS – Pauli sententiae («Сентенції Павла»);
Dos. – Fragmentum Dositheanum (Досифеїв фрагмент);
Vat. – Fragmenta iuris Romani Vaticana (Ватиканські фрагменти);
Collat. – Mosaicarum et Romanarum legum collatio (Порівняння законів Мойсєєвих та римських).
(Про деякі з цих скорочень Ви зможете більше довідатися з теми 2 даного посібника).

Використана література

- Новицький І. Б.* Основи римського громадянського права. 3-є изд.– М., 1972.
Подопригора А. А. Основи римського громадянського права.– 2-е изд.– К., 1994.
Римское частное право.– М.: Юриздат, 1948.
Тицик Б. Й., Орач Є. М. Основи римського приватного права.– Львів, 1994.
Тицик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього Світу. Навчальний посібник у двох томах. Том другий. Історія держави і права Стародавнього Риму.– Львів, 1999.
Штаерман Є. М. Римское право // Культура Древнего Рима. В 2-х томах.– М., 1985. Т. I, с. 210–247.
Смирин В. М. Патриархальные представления и их роль в общественном сознании римлян // Культура Древнего Рима. Т. II, с. 5–78. Історія Європи. Т. 1. Древняя Европа.– М., 1988.
Історія Стародавнього світу / За ред. *Ю. С. Крушкоч.*– К., 1976.
Скорина Л., Чуракова Л. Латинська мова для юристів.– К.: Атіка, 2000.
Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей.– М., 1988.
Древние цивилизации / *С. С. Аверинцев и др.*; Под общ. ред. *Г. М. Бонгард-Левина.*– М.: Мысль, 1989.
Словник іншомовних слів / За ред. *О. С. Мельничука.*– К., Голловна ред. УРЕ АН УРСР, 1974.
Словарь античности.– М., 1989.
Бабичев Н. Т., Боровский Я. М. Словарь латинских крылатых слов.– М., 1988.
Федорова Е. В. Императорский Рим в лицах.– М., 1979.
Інша література, як-от «Священный вертеп» Лео Таксіля, чи «Латинська мова» Р. Оленича тощо, були використані епізодично, по одному – два рази, і включати їх спеціально до загального переліку літератури автор не став.

Тема 1

ПОНЯТТЯ ТА ПРЕДМЕТ РИМСЬКОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

План

1. Предмет «Основ римського цивільного права».
2. Основні етапи розвитку цивільного права в Римській державі.
3. Рецепція римського права. Роль римського права в правових системах феодальних та буржуазних держав.
4. Значення римського цивільного права на сучасному етапі.

1. Предмет «Основ римського цивільного права»

1. Римська держава була найбільшою державою античного світу. Її кордони простягалися від Британії до Вірменії, від Галлії і Германії до Єгипту та Іудеї. По суті це була чи не найбільша (якщо не брати до уваги колоніальних держав) імперія світу. Законодавство цього мультинаціонального об'єднання повинно було виробити такі правові норми, які, з одного боку, не викликали принципів заперечень у підданих метрополії та провінцій, а, з другого, – взаємно узгоджували інститути національного законодавства суб'єктів імперії. Якщо прийняти до уваги різний ступінь розвитку, національні традиції, релігійні вірування тощо народів, що мирно чи силою зброї уживалися в рамках Римської держави, то стане зрозумілою грандіозність завдання.

2. Римська держава історично виникла пізніше, ніж східні деспотії чи грецькі поліси, і у своєму праві мала

змогу запозичувати певні правові інститути, що склалися поза межами Риму. Наприклад, іпотека була винайдена в Стародавній Греції. Порівняльний аналіз допомагав узяти справді найкраще з правового досвіду народів – суб'єктів імперії.

3. Історичний розвиток Римської держави та римського права охоплював тисячоліття. Умовною датою заснування Риму вважається 21 квітня 753 р. до н. е. Західна Римська імперія проіснувала до 476 р. н. е.; Візантія, чия правова система була прямим продовженням римської традиції, протрималася ще тисячу років. І, хоча занепад рабовласницьких відносин у Візантії означав і занепад класичного римського цивільного права, ще кілька сот років воно трималося і навіть розвивалось та удосконалювалось. Отже, маємо понад 2 тис. (!) років, протягом яких проходили перевірку і випробування часом ті чи інші правові інститути, відкидалося застаріле і замінювалося новим, удосконаленим. Напевно, жодна у світі правова система не може похвалитися подібними можливостями.

4. У Римській державі авторитет правознавців перебував на висоті, недосяжній порівняно практично з усіма минулими і навіть сучасними державами світу. В період Республіки кар'єра юриста відкривала найширші можливості для амбітних вихідців з усіх верств населення, а для осіб, які не належали до сенаторської верстви, взагалі була єдиним можливим шляхом до найвищих державних посад. Досить згадати той авторитет і вплив, якими користувався Марк Туллій Цицерон, чие походження з вершників було, здавалось би, занадто низьким для скільки-небудь успішної кар'єри в аристократичній Республіці, якою і був Рим. Посада префекта преторія (своєрідного консультанта імператора з питань юриспруденції) була другою за значимістю в неписаному табелі про ранги Риму періоду імперії. Тим самим юриспруденція (а не бізнес, масова культура, військова справа тощо) протягом сторіч приваблювала найамбіційніших, найосвіченіших, найрозумніших громадян (у сучасних державах світу правознавство також забезпечує і високий суспільний рівень, і непоганий дохід, але багато потенційних геніїв ідуть у науку, комерцію, мисте-

цтво і т. ін.). Титанічний результат цих спільних зусиль інтелектуальної еліти – і є римське право.

5. Римське суспільство надавало праву виключну роль у справі розбудови держави і підтримання моральних устоїв. Право розглядалося не як інструмент досягнення корисливих цілей найбільш освічених чи заможних верств населення, а як інструмент справедливості. **Iustitia in suo cuique tribuendo cernitur** – *Справедливість* полягає в тому, щоб кожному дати те, що йому *належить* (Дигести)¹. Не випадково, саме в Римі були вироблені чотири заповіді юриста: **Dic, duc, fuc, fer** – *Говори правду, веди справу чесно, роби потрібне, стійко перенось труднощі*. Римське право класичної доби, принаймні зовнішньо, декларувало й утверджувало рівність усіх громадян перед законом (зокрема, патрон, який завдавав шкоди інтересам клієнта, підлягав прокляттю і навіть судовому переслідуванню). Тим самим в уявленні повноправних римських громадян це право бачилося позакласовим, максимально об'єктивним.

* Зі свого боку, відзначимо, що поняття «справедливість» нерідко сприймалося римськими юристами суб'єктивно, з поправкою на власні класові позиції. Хрестоматійний приклад: після смерті народного трибуна Гая Гракха (ініціатора радикальної аграрної реформи) його вдова Ліцинія виступила з позовом до спадкоємців про повернення приданого. Спадкоємці відкинули вимогу на підставі того, що вказане майно загинуло під час різанини, яка закінчилася убивством Гая Гракха. Висновок у справі робив Публій Муцій Сцевола, обраний консулом на 133 р. до н. е., аристократ і верховний жрець: «Оскільки майно, отримане у придане, загинуло в тому повстанні, в якому був убитий Гракх, воно не підлягає поверненню Ліцинії, оскільки саме повстання відбулося з вини Гракха (D. 24. 3. 66). Коментарі, як кажуть, зайві.

¹ Дигести – лат. *digesta* – розподіляю, розміщую у порядку – зведення уривків з творів римських юристів, а також основна частина візантійської кодифікації права (вид. 533 р.), відома пізніше як Зведення цивільного права.

Незважаючи на втрату даної ознаки в період пізньої Імперії, рецепція¹ римського права в нових історичних умовах відроджувала саме цей принцип рівності громадян.

6. Розвиток продуктивних сил та виробничих відносин у Римській державі досягнув раніше небаченого рівня. Європейські країни зуміли вийти на подібний рівень обсягів економіки та характеру економічних відносин (оренда, позика, фрахт, іпотека, товариства тощо) аж у період раннього капіталізму. При цьому виявилось, що цілком допустимими є прямі запозичення з римського права, звичайно, з врахуванням національних особливостей кожної держави. Можна говорити про певну досконалість римської правової системи не лише стосовно її власної епохи, але й – до деякої міри – стосовно всіх наступних, нерабовласницьких формацій. Розвиток продуктивних сил породжував аналогічні проблеми в галузі майнових відносин – зумисні банкрутства, зловживання довіреним майном (трасти), фінансові піраміди і т. д. і т. п.

7. Слід також взяти до уваги той момент, що велич Стародавнього Риму мала майже гіпнотичний вплив на політиків пізнішого часу. Так, латинська мова була мовою міжнародної дипломатії аж до XVIII ст. включно. Аналогічно римське цивільне право сприймалося законодавцями Відродження та ранньокапіталістичної епохи як своєрідний зразок, взірець для наслідування. Тому є всі підстави твердити, що правові системи всіх європейських і багатьох неєвропейських країн – більшою чи меншою мірою – зазнали впливу римського права.

Будь-яка історична форма права, включаючи і римське право, об'єднує в собі право публічне і приватне. Поняття сучасного цивільного права можна визначити як сукупність правових норм, що регулюють майнові відносини між учасниками обігу методом рівності сторін (таке тлумачення, зокрема, подає А. А. Підопригора). Сучасне цивільне право регулює також деякі особисті немайнові відносини. Майнові відносини, засновані на підпорядку-

---

¹ Рецепція – лат. *receptio* – *прийняття*. Запозичення однією державою більш розвинутого права іншої держави.

ванні однієї сторони іншій (фінансові, бюджетні тощо) сучасним цивільним правом не регулюються.

Дві тисячі років назад розмежування цивільного і публічного права здійснювалося за дещо іншим принципом. Так, римський юрист Ульпіан проводив таке розмежування: публічне право – це те, яке «**ad statum rei Romana spectat**» – *звернене до статусу Римської держави*, а приватне – «**ad singulorum utilitatem**» (D. 1. 1. 1. 2), тобто «*має на увазі вигоди окремих осіб*». Тим самим в основу поділу покладено характер інтересів: публічне право стосується інтересів держави, приватне – окремих осіб. Це основна, але далеко не єдина принципова відмінність двох форм. Для публічного права існував принцип, сформульований ще Папініаном: «**ius publicum privatorum pactis mutari non potest**» (D, 2. 14. 38), тобто «*норми публічного права не можуть змінюватися угодами окремих осіб*, більше того – окремі особи (включаючи посадових) взагалі не можуть корегувати найменші норми публічного права». (Спроба «домовитися» з митником про розмір мита (чи з працівником ДАІ – щодо штрафу, з податківцем щодо податку і т. ін. завідомо незаконна).

Майнові відносини (фінансові, бюджетні тощо), засновані на адміністративному підпорядкуванні однієї сторони іншій, діють на основі правових механізмів і від волі особи не залежать. Не можна «погоджуватися» чи «не погоджуватися» платити податки або штрафи, хоча можна оскаржувати їх відповідно до чинних законів. А в цивільному праві особа, щоб здійснити свої майнові права, повинна продемонструвати волю до їх здійснення. Наприклад, для вступу у спадкування – оголосити про прийняття спадщини (або – відмовитися, або – продемонструвати відмову власною поведінкою, не заперечуючи проти розподілу спадщини між іншими особами, які мають на неї якесь право). У такому разі діє принцип **Nemo iure suo uti cogitur** – *Ніхто не зобов'язаний користуватися своїм правом*.

Норми права, які встановлюються і регулюються виключно законом, називаються *імперативними*. В цивільному праві також можливі імперативні норми, напри-

клад, у тому, що стосується відносин опікуна і опікуваної, шлюбів між родичами по прямій лінії тощо, але переважно діють т. зв. *уповноважуючі* норми, тобто які ґрунтуються на взаємній згоді сторін або (якщо угода одностороння – заповіт тощо) на основі волі власника майна. Так, у Законах XII Таблиць вказувалося: «Якщо хто розпорядиться на випадок своєї смерті щодо свого домашнього майна, то нехай те і буде непорушним» (Tabl. V, 3). Аналогічно, сторони в цивільній угоді самі встановлюють умови і терміни погашення зобов'язання, питання про поручительство, заклад тощо. Уповноважуючі норми доповнюються т. зв. *диспозитивними*, які вступають у дію у випадку, якщо особа не скористалася власним правом на встановлення уповноважуючої норми. Наприклад, у випадку відсутності заповіту майно ділиться між спадкоємцями померлого відповідно до норм діючого закону.

Цивільне право (**ius civile**) регулює правові відносини, що виникають з приводу створення, набуття, використання, передачі і відчуження різноманітного майна у відносинах між приватними особами. Зазначимо, що у Стародавньому Римі цей термін **ius civile** мав дещо інше значення, ніж сьогодні, коли він ототожнюється з приватним правом. Так називалася найдавніша форма права, що регулювала відносини в середовищі римських громадян, т. зв. квіритів. *Ius civile* тим самим ніби протиставлялося преторському (**ius praetorium**) праву та т. зв. праву народів (**ius gentium**).

Преторське право об'єднувало у собі юридичні новації, привнесені у правову практику на основі едиктів¹ посадових осіб (не обов'язково тільки преторів, але також едилів, трибунів і т. д.). Право народів регулювало відносини римських громадян з іноземцями-пeregрінами, а також між самими іноземцями (в разі, якщо вони не належали до одного племені і не користувалися своїм власним адаптованим правом). Розроблення і впровадження норм права народів було компетенцією т. зв. pereгрінського претора – римського магістрату,

---

¹ Едикт – лат. edictum – оголошув. Особливо важливий указ.

чия посада була введена у 242 р. до н. е. Своєрідна сума *ius civile*, *ius praetorium* та *ius gentium* в тому, що стосувалося майнових та інших відносин приватних осіб, об'єднувалася терміном **ius privatum** – приватне право. Саме його і вивчає курс «Основ римського приватного права». Приватне право включає у себе право власності, інститут володіння, інші більш обмежені права на речі (сервітути, емфітевзис і суперфіцій, заставне право), договори та інші зобов'язання, сімейні відносини, спадкове право. Додамо також, що коло питань, які регулювалися цивільним правом у Римі, було набагато ширшим, ніж сьогодні. Наприклад, крадіжка у приватної особи (не храму) приватного майна (не предметів культу) розглядалася як *delictum privatum*, тобто цивільне правопорушення.

2. Основні етапи розвитку цивільного права в Римській державі

Цивільне право у своєму розвитку пройшло 4 періоди: Царський, Республіки, Принципату і Домінату. Право кожного з цих періодів характеризується великими відмінностями.

Про найдавніше римське право ми практично нічого не знаємо. Юрист Помпоній, який написав коротку історію римського права («Енхїрїдїон», включений в Дигести), серед інших визначних юристів згадує і П. Папірія, котрий зібрав закони царів. Але до нашого часу з усіх «царських законів» дійшли лише жалюгідні уривки, які трактують сакральне право. Основою усього дальшого розвитку права визнавалися Закони XII Таблиць, що їх, згідно з традицією, було складено у 451–450 рр. до н. е. (хоча, можливо, у них пізніше вносилися певні зміни, наприклад, переведення штрафів у металеві гроші, які в V ст. до н. е. у Римі ще були відсутні).

Закони XII Таблиць ще зберігали ряд елементів звичаєвого права, наприклад, виключне значення, що його надавалося присязі – **iusiurandum**, впливу звичаю – **con-**

suetudo тощо. Повага римлян до Законів XII Таблиць пояснювалася їхнім загальним консерватизмом, культом «звичаїв предків». Але той *ius civile*, що встановлювався Законами XII Таблиць, практично відразу став доповнюватися (і де-факто змінюватися) постановами сенату та рішеннями народних зборів.

У III – I ст. до н. е. успішне завершення завойовницьких війн породило великі труднощі у застосуванні *ius civile*. По-перше, розширення кордонів держави значно ускладнювало дотримання обрядової сторони манципації¹ при набутті майна і сервітутів (за межами Італії обряд взагалі не застосовувався). Це породжувало зловживання недобросовісних продавців, які могли вимагати визнання угоди недійсною у повній відповідності до норм права квіритів. По-друге, розширення кола спілкування з іноземцями-перегрінами сприяло появі т. зв. права народів, положення якого встановлювалися і регулювалися перегрінськими преторами. Відбувалося поступове зближення двох правових систем. Переворот у діючому праві відносять приблизно до 150 р. до н. е., коли утверджується т. зв. преторське право, відмінне від *ius civile* та від *ius gentium*.

В епоху принципату імператори, починаючи з Августа, надають найбільш видатним юристам право проводити офіційні консультації зі спірних правових питань та конкретних казусів – нібито від імені принцепса². Оригінальне обґрунтування розв'язання заплутаних цивільних спорів, що його давали імператорські юристи, надалі ставало обов'язковою вказівкою суддям щодо порядку застосування чинних законів. Такий своєрідний «симбіоз» принцепсів з юристами, з одного боку, зміцнював авторитет імператорської влади, а, з другого – підносив вплив у суспільстві самих юристів.

---

¹ Манципація – лат. *mancipatio* – передаю у власність, у римському праві – спосіб передачі права власності у присутності свідкові урочисте введення у володіння.

² Принцепс – лат. *princeps* – *перший*, перший у списку сенаторів – особа, в руках якої зосереджувалася вся влада. За Принципату у Римській державі це був титул імператора.

[Перейти на сайт →](#)